

Abstract:

Sa pamamagitan ng pagkukuwento tungkol sa pakikipamuhay sa mga kalapati, tinatangka ng sanaysay na unawain ang mga usapin ng pagkabata, gunita, pamilya, paglalakbay, pakikipagkapwa, at dalamhati. Tampok dito ang tatlong lunan—Montalban, Marinduque, at Taiwan—kung saan napadpad ang may-akda at nagkaroon ng engkuwentro sa mga

kalapati.

Keywords

kalapati
wika

lakbay-sanaysay

English title

On the Language of Pigeons

WIKANG MGA KALAPATI

EMMANUEL JAYSON V. BOLATA

“SAKA AKO, KAPANGYARIHAN ko, naiintindihan ko usapan ng hayop.”

“Porky, usapan ng hayop naiintindihan mo?”

“Naiintindihan ko ‘yan!”

“Aba, nakapagtataka.”

“Bakit?”

“E baboy ka e.”

“Hindi—yong power of the mind!”

“Nakarinig ka na ba ng mga kalapating nagliligawan?”

“Di nga ako nakakaintindi niyan e.” [...]

“Narinig ko’yong kalapating lalaki, nililigawan’yong kalapating babae. Alam mo’ng sabi ng kalapating lalaki do’n sa kalapating babae? *Paturook ... paturook ... Sabi ng kalapating babae, Turook mo, turook mo!*”

Isa ito sa mga klasik na joke ng Porkchop Duo na pinanood ng buong klaster. Tila isang lingua franca ang punchline—kaming mga Tagalog, Bisaya, Bikolano, at Ilokano na tinipon dito ng mga demolisyon, relokasyon, sunog, at kung ano-ano pang dahilang wala na sa aming kamay ay nakaiintinding lahat ng wika ng mga ibon. Mga ibong bastos. Mauunang matawa ang mga bastos na matatanda bago pa nila mapagtanto na bastos ang ipinapanood nila sa aming mga bata. Bakit nyo kami papagalitan? Kayo nga natawa e. E di kayo ang bastos.

Panahon din iyon ng *Mulawin*. Matanda na ako nang malaman na molave tree pala ang mulawin. Popular sa mga English textbook ang tulang “Like the Molave” ni R. Zulueta da Costa. Pero ang alam naming Mulawin noon ay ang mortal na kalaban ng mga Ravena. Ini-imagina namin na tutubo ang balahibo ng manok kapag tineyp sa balikat. Maliban sa trio na Aguiluz-Alwina-Gabriel (Richard Gutierrez–Angel Locsin–Dennis Trillo), isa sa mga paborito ko noon ay si Bagwis, na ginagampanan ni Zoren Legaspi. Pagkatapos ng hapunan, salampak sa sahi, nakaabang na kami sa harap ng telebisyon, tulad ng ibang bahay sa klaster. “Ikaw Nga” ng South Border ang musika ng teleserye. Ginawan nina Michael V. sa *Bubble Gang* ng parody: “Isaw Nga.” “Isaw nga, ’yan ang hanap-hanap / Ang sarap, pag iyong nalanghap / Nilulubog / sa may siling suka / na may konting asin / pamintaaa.” Sa harap ng klaster namin, lalo na pag hapon, madalas may nag-iihaw-ihaw. Isaw, betamax, laman, tenga, adidas. Minsan ’yong isaw may bonus pang igit-igit. Mura na, marumi pa. May ibinulong na sekreto si Papa na nagpapasarap ng inihaw, at gagawin niya raw iyon kung sakaling mag-ihaw-ihaw na rin siya: ’yong ipinapahid na mantika, samahan daw ng ketsap. Pero sa tagal ng kakamasid ko sa mga ihawan, parang hindi naman iyon sekreto.

Naalala ko ang isang maikling biyahe higit isang dekada na ang nakararaan. Anim kami sa loob ng isang kotseng lilima lang yata ang kayang isakay. Ipit ang munti kong katawan sa pagitan ni Papa at ng dalawa pang kamag-anak sa backseat. Di ko namana sa kanila ang bulas ng katawan. Dalawang kalapati ang hawak ng aking ama. Tinuruan kami noon ng tamang hawak. Tulad ng tandang sa bisig ng sabungero, nakaharap dapat ito sa iyong katawan. Di naman nanunusik ang mga ibon ng sarili nitong amo. Mas maliit ang kalapati kaysa sa tandang, at

mas maselan, kaya kailangan ng dagdag na ingat. Kukulungin sa angkop na higpit ang pakpak at paa nito, upang di makalipad (pakpak) at di makakalmot (paa). At kailangan ding balansehin pareho ang sapo at upo dahil zumi-zigzag na ang sasakyan namin sa kahabaan na nagdurugtong sa Montalban at Quezon City—ang Zigzag. Ang bitukang kalsadang ito ay masusundan ng malalapad na daan sa Payatas. Malalaman mong nando'n ka na kapag sinalubong ka na ng bantot ng basura, at hangga't di ka pa nakalalampas, magpupumilit ang sulasok na hawiin kahit ang pinakamalago mong tutsang. Nasa Payatas ang Smokey Mountain na binabagsakan ng mga basura ng lungsod, hanggang sa magbukas ang landfill sa Montalban. Siyempre, may pera sa basura. Noon, tuwing dumadaan kami sa Payatas, nagtatakip pa kami ng ilong. Pero nang dumalas-dalas na ang biyahe, wala na itong epekto sa amin. Ang tiyahin kong galing Darwin, isang beses na napadaan dito, masuka-suka. Paano kaya magmura in Australian accent?

Matapos ang Payatas, taglay naman ng Litex ang hilera ng pamilihan. Mga tiyangge na nagbebenta ng kung ano-ano, mula sa mga adidas at leeg ng manok, hanggang sa mga brip na tatlo-sandaan, selpon (kaduda-duda man o hindi ang pinanggalingan), martilyo, at pang-is-is ng inidoro. At kahit mga hayop—aso, isda, kuneho, dagang kosta, ibon. Dito kami bababa. Sa nakabukas na bintana, inilabas ni Papa ang kanyang hawak. Sa pagkakataong ito, kailangan ng tamang pulso sa paghagis. Una, para masigurong lilipad ang kalapati. Pangalawa, para hindi ito mabalian sa paglipad. Mainam ang pulso ni Papa. Isa, dalawang hagis. Isang pagtaya na ang mga kalapating inalagaan at sinanay nang ilang buwan, sa wakas, ay magagawa nang makauwi mula sa malayo.

Lumiligid sa bulwagang nagkakanlong sa dambuhalang rebulto ni Chiang Kai-shek sa Taipei ang mga puno at hayop. Matingkad ang kanilang pagkakaiba: kung kulong sa hugis ng gupit ang yabong ng topiary plants, malaya naman ang mga hayop. Ang mga karpa sa lawa at ilog-ilugan. Ang mga squirrel na akyat-baba ng puno. Ang mga night heron sa kani-kanilang sandali ng pagtigil at paggalaw, paglalakad-lakad sa halamanan o pananalamin sa lawa. Natatangi sa akin ang mga kalapati. Dumadapo sila sa pasimano ng munting puting tulay. Tumatalon-talon sa mga sanga. Parang sa sanggol ang galaw ng

kanilang ulo; mausisa ang maningning na mga mata. Tila pinagbiyak na bunga ng mga inalagaan namin noong araw. Sa sandaling iyon, natunaw ang mga tanda at tahakin ng panahon. Ako muli ang batang tumitingala sa mga dumadapo't pumapailanlang. Kumakausap kahit di alam ang kanilang wika. Sa Chiayi, katimugan ng Taiwan, pareho rin ang sitwasyon. Nabanas ang drayber ng bus na nagsasalita ng wikang Tsino. Naiinis na rin kaming Ingles lang ang alam. Naging tulay ng kahulugan ang senyas, bato at salo ng nais sabihin: ang turo sa card machine at hulugan ng bayad, ang paglalabas ng salaping papel na may mukha ni Sun Yat-sen, ang dalawang daliring nagsasabing "2." Tila hagsis ng patuka at lalapit ang alaga, o sundot sa naglilimlim at pipitikin ka ng pakpak nito. Minsang nagtali si Tandang Tasyo ng sulat sa migratoryong langay-langayang napadpad sa kanyang bakuran bago pa ito lumisan. Paglipas ng panahon, may bitbit itong tugon. Isang pagbating naka-hanzi mula sa pampang ng Huang-Ho.

Bihira ang traysikel papuntang Bachao Ilaya, dahil papasok na ito sa pusod ng pulo. Chop-chop ang kalsada, sementado-lubak-sementado sa magkatambal na ahon at lusong. Nilalakad namin ito parati. Minsan, nakakita ako ng paskil sa gilid ng lubak-lubak. Mahaba ang sinasabi nito na hindi ko na maalala nang verbatim. Ang mensahe: Sa nagnakaw ng kalapati, isoli ang kalapati kung ayaw mong makulong. Duda ko, kilala na rin nila ang salarin. Hindi lang makaapuhap ng salita para harapin ito. Maliit lang naman ang bayan namin. Kilala agad ang bahay basta't ipagtanong lang ang apelyido. Madali ring sumangguni sa albularyo. Baka mauna pa nitong matunton ang magnanakaw ng kalapati kaysa sa pormal na imbestigasyon ng pulisya.

Sa Montalban, may ganito ring bali-balita. Ang mga daliri'y nakaturo kay Lando. Para siyang si Spiderman. Payat at maliksi, kaya hindi maririnig kapag gumapang sa bubungan para makapunta sa kabilang klaster. Magkakadikit din kasi ang mga bubungan na puwede mong gamiting tawiran basta't magaling kang bumalanse. Walang kalapating natutulog sa bubungan. Maliban sa mga magnanakaw, gising din ang mga pusa. Teritoryo nila ang bubungan. Bago dumilim, sisipol si Papa. Babalik ang mga alagang kalapati sa bahay-bahayan nito. Bibilangin hanggang makumpleto. Ikakandado. Malalakas at buto-buto ang mga kamay at braso ni Lando. Kayang-kayang lumusot sa plinais na grills.

Biktima ang isang magkakalapati sa kabilang klaster. Kung pinabayaran ba, o binugbog si Lando, o kung nakalusot, o kung siya ba talaga ang salarin, di ko na nalaman. Ang alam ko lang ay tinimbang na nila kung ano siya paglaki.

Isang beses, nangamba kami sa dalawang inakay kung paano sila palalakingin. Wala na kasi ang tatay at nanay ng mga ito. Di ko na rin alam kung bakit. Baka nagliwaliw, hinagisan, nadagit. O sinipon nang malubha. O baka inatake ng kung sinong pusang gala (kung bakit ba di na lang daga ang puntiryahin nila). Ayon sa aklat na *The Birds*, may malagatas na likido ang magulang na kalapati sa kanyang katawan, na siyang pagkain ng mga inakay nito. May larawan sa libro ng isang inakay na white-faced quail dove na “sumususos” sa bunganga ng kanyang magulang. Kawawa naming mga inakay, nilalapitan tuloy ang ibang kalapati para pakainin sila. Hindi naman sila masubuan.

Pansamantala akong naging magulang sa kanila. Pinilian namin ni Papa ang patuka. Yung maliliit na butil lang. Ilalagay ko sa bibig ko. Bubuksan ang bibig ng inakay. Paniguradong pipiglas, pero hindi dapat gaanong madiin ang daliri sa pagbuka. Gamit ang straw, isusumpit ang butil sa bunganga ng inakay. Paulit-ulit. Iyuyuko sa inuman. Matututo siyang itaas ang leeg para bumaba ang tubig. Hihimasin ko ang kanyang tiyan upang matimbang kung sapat na iyon. Tinutubuan pa lamang ng balahibo ang bahaging iyon ng kanyang katawan.

Nasilayan ko sa mga kalapati ang bigat ng pagiging magulang. Masayang manood sa bubong ng mga lalaking kalapating nag-aangasan at naghahamunan para sa isang babae. Gano’n din ang mga pares na naghahabulan at nagpapatungan. Hanggang sa maglagi na lamang ang babae sa isang sulok ng bahay-kalapati. Ang lalaki, kailangang rumonda upang maghanap ng mga patpat. Tinutulungan din namin. Mamumulot kami ng maliliit na sanga at tingting at isasaboy ang mga ito malapit sa bahay. Isasakay ng kalapati sa kanyang tuka ang bawat piraso. Minsan nagtutulungan ang mag-asawa. Minsan, iiwan ng lalaki ang mga napulot sa bungad at ang babae na ang bahala sa paggawa ng pugad sa sarili nitong silid. Para sa komportableng panganganak at pagsalubong sa mga supling. Bawal lumapit ang iba, kalapati man o kamay ng tao. Huhuni ang ina na parang kulo sa takure. Iaangat ang pakpak bilang banta na pipitikin ka nito. Mayroon akong tatlong kinakatakutan, at dalawa ang

mula sa mga ibon: ang pitik ng inahing kalapati at ang tusik ng panabong. Kadalasang dalawang itlog ang nailuluwal ng isang ina. Kapag pinalad sa paglilimlim, lalabas ang mamula-mulang inakay, pikit ang mga mata, iiyakan ang magulang na nasa tabi lang, pinapahiwatig na nandito lang ako, anak.

Malapit na akong magtapos ng elementarya noon. Kare-resign lang din ni Papa sa pinagtrabahuhan niya nang labintatlong taon sa isang sikat na mall sa Commonwealth (laos na ngayon). Binuhos ang kinita sa pagpapaganda ng bahay na bahagi noon ng Pabahay ni Erap. Ipina-tiles na ni Papa ang sahig namin, may palitada't pintura na rin ang pader. Bumili rin ng traysikel kahit walang marunong magmaneho. Puno ng paninda ang aming LYNSONS' STORE (iisipin ko na lang na tama ang paglagay ni Papa ng apostrophe bilang paggalang). Hanggang sa nagkandalagas din. Ibinenta ang traysikel dahil lugi sa gasolina at bayad sa drayber ang pag-i-school service. Naubos ang paninda, di na gumulong ang puhunan. Nahirapang maghanap ng trabaho dulot ng katandaan. Ipinagbili na rin ang ilang kalapati. Sandaan hanggang tatlo ang karaniwang presyuhan. Minsan, pares na mag-asawa ang ibinebenta. Inuna ang pagkain ng pamilya kaysa ng alaga. May ilang hindi na mabenta dahil masyado nang matanda, tulad ng mga inakay na sinusubuan ko noon. Isang araw, masarap ang aming tanghalian. Minsan lang ulit kami nagpritong manok. Magaling magluto si Papa, masarap ang timpla kahit toyo at paminta lamang. Pantay ang linamnam sa amoy at lasa. Pero masyado naman itong maliit para maging manok.

Roger Tory Peterson, *The Birds*: "Most birds seem to enjoy each others' company. There are exceptions, of course—loners like the birds of prey, herons (when they are not nesting), grouse, rails, cuckoos, nightjars, kingfishers, dippers and some of the birds of tropical forests. But the large majority of bird species are social. Doing things together requires a language, a means of communication."

Una, ipoporma mo ang nguso mo sa hugis "O." Hihigop ka ng hangin. At habang marahan mo itong ibinubuga palabas, nakaangkas na ang tunog. Maiikli muna sa simula. Habang tumatagal, natutunan ko na

ring sumipol nang mahaba. Sa mahahabang sipol ni Papa napapalapit ang mga kalapati, para sa hagi ng patuka o kapag makulimlim na. Mula sa kung saan man sila nakadapo o rumoronda, maririnig ang mga pagaspas na mauuwi sa kalampag ng mga kuko sa yerong bubungan. Di ko maintindihan kung paano nauunawaan ng mga ibon ang sipol. Iniisip ko na lang na parehas lang kami. Sa sutsot ni Papa, karipas kami pauwi lahat kahit gaano pa kalayo ito. Alam namin ang sutsot ni Papa. Iba ito sa sutsot ni Kuya Arnel (kapitbahay namin) na may “p” sa unahan, mas maikli, at mas marami. Iba rin ang senyas ng iba pang magulang sa klaster namin, mula sa talsik-laway na “psst” hanggang sa makatangal-ngalangalang hiyaw ng pangalan. May ibang di sumusutsot pero maririnig na lang ang hambalos ng tsinelas o lagutok ng hanger.

Bakit kaya tumutugon ang mga ibon sa sipol? May ideya ba sila ng disiplina sa likod ng tunog—parusa kung di man sumusunod sa tawag? O pabuya, sapagkat bihirang “lumapit ang palay sa manok”? Tuwing walang kuryente, o kapag kailangang matuyo agad ang sinampay, napapasipol ako. Sabi ng matatanda, tinatawag daw nito ang hangin. Bigla na lang kakaway ang mga dahon ng punong santol, sasayaw ang mga sinampay. Hangin ba ang tunay na tinatawag ni Papa, imbes na ang mga kalapati? At ang mga kalapati’y nakikiangkang na lang din saan man ito magpunta?

Ayon sa isang mitong Tsino, ang hangin ay nanggaling sa hininga ng unang tao. Siguro, may katotohanan din ang pagtawag ng hangin gamit ang sipol. Dalawang hininga ang nag-uusap, isa mula sa nakalipas at isa sa kasalukuyan. Noong unang panahon, si Pan Gu, ang unang tao, ay isinilang sa isang itlog. Kung sino ang nagluwal at naglimlim sa itlog ay di na itinatanong sa kuwentong ito. Sa kanyang paglaki, naghiwalay ang dalawang hemisperong balat ng itlog sa kanyang ulunan at paanan—ito ang naging langit at lupa. Tapos namatay na siya. Pero di pa iyon ang katapusan. Naiwan ang kanyang katawan sa mundong ibabaw. Habang tanaw-tanaw ang kabilang pulo sa Tamsui, isang sakay ng tren mula sa Taipei, taglay ng hulma ng bundok ang mga buto ng nasirang Pan Gu. Hininga niya ang sinasabayan ng mga kumakampay na tagak na maya-maya’y maglalakad-lakad sa mabatong dalampasigan. Ang maalong katubigang sinusuong ng Shun Feng ferry patungong Fisherman’s Wharf ay ang kanya namang masaganang dugo.

Kasama ko si Keanne sa biyaheng ito. Ikatlong beses kong sumakay ng eroplano, ikalawang beses kong lumabas ng bansa. Marami akong atraso sa kanya sa biyaheng ito: late ako sa NAIA, nagdala ako ng tatrabahuhin, sa gala ako inaantok at sa hotel mulagat. Hindi ko alam kung paano ako makababawi sa kanya. Sinekreto ko rin ito sa isa kong kamag-anak na maraming sinasabi sa mga bagay-bagay. May kanya-kanya naman tayong lipad. Nagmumukhang connect-the-dots ang liwanag ng mga poste't building sa dilim ng gabi kapag pinagmamasdan sa bintana ng eroplano. Sa isang night market, sinubukan namin ang isang tuhog ng “pig blood cake.” Hindi masabi ng tindero kung ano 'yon, kaya tinayp niya sa phone na may translator. Betamax lang naman pala. Umuwi kami sa kalapit na hotel nang nagpapalobo ng bubbles na napanalunan namin sa peryahan. Sa tabi ng katuwang kong lumipad, sumasapat na ang katahimikan bilang wika.

Nang pumunta si Papa sa Marinduque, dinalhan niya ng kalapati si Lolo. Baka mahiligan din ng matanda na may alagang manok at baboy. Pero magkaiba sila ng paraan ng pag-aalaga. Akala ni Lolo'y iisa lang ang lahat ng ibon—lahat ay manok. Sa bahay niya sa Pangì, Gasan, ang mga kalapati'y nasa tatsulok na kulungang gawa sa kawayan. Kulang na lang siguro'y talian na rin at tulusan. Hinahagisan ng bigas. Ang paniwala ni Papa, “nakakabaliw” sa mga kalapati ang purong bigas. Ang dapat na patuka ay 'yong tinatawag na conditioner—mga butil, corn grits, sorghum, butong bilog ng kung ano mang halaman. Mayroon ding tinatawag na concentrate, halong mais at butil ang karaniwang klase, at ang “special” nito'y hawig na rin naman sa conditioner. Napailing na lang ako. Matapos magkandaubos ang kalapati sa Pangì, muling bumalik si Papa para mag-uwi pa ng mga kalapati mula sa Montalban. Magaganda ang lahi. Mga pares ng blue jay na mabubulas, matatambok ang dibdib. Para siguro mas dumami pa ang alaga ni Lolo. Duda ko'y nagkandamatay na ang iba sa pangungulila. O para maibsan ang lungkot, sumama sa ibang kalapati sa ibang bubong (iyon ang tinatawag na “dagit”).

Kalong-kalong siguro noon ni Papa ang butas-butas na kahong naglalaman ng kanyang alaga. Baka mamatay kapag iniwan sa compartment sa ilalim ng bus. Sa Dalahican, hinarang daw ang kanyang dala. Bawal na raw itong isakay ng barko. Di naman ganito dati. Nakakakita pa nga ako ng mga panabong sa bayong. Nitong lamang, kabilaan na ang

bird flu, ang hawahan sa mga manukan, ang pagku-quarantine sa mga probinsiya, ang mga bagsak-presyong manok sa palengke. Sa daungan, mabigat ang loob ni Papa. Binuksan ang kahon. Pinakawalan ang mga kalapati. Wika ni T. S. Eliot sa “Burnt Norton”: “Go, go, go, said the bird: human kind / Cannot bear very much reality.” Wala nang nakabalik sa amin.

Mga ibon siguro ang naging unang kalaro ng aming ama. Ito ang una niyang nakausap, at sa mga ito rin niya makikita ang kanyang sarili. Sabi ng mga kamag-anak, sa kalapati raw niya nakuha ang isang sakit na nagpabagal ng kanyang paglaki. Hindi raw tama ang kurba sa talampakan. Natagalan bago nakalakad ang Alaska boy (dahil kulot at brown ang buhok, at maputi-puti ang balat). Nahilig sa bola, at ang pagdidribol-dribol ang nakatulong para unti-unting makatayo at makalakad. May lumang larawan din si Papa na nakasakay sa bisikleta. Sa tingin ko tatlong taong gulang siya noon. Ngunit nang tumanda siya’y paa pa rin ang naging problema niya. Ilang efficascent oil, bote ng RC na may lamang maligamgam, at dahon ng tuba-tuba na ang humaplas, gumulong, at lumapat dito. Sa kada galaw, sabi niya, parang tinutusok ng mga karayom ang kanyang talampakan. Banig-banig ng diclofenac ang iniinom niya para maibsan ang pamimilipit. Itong “dulseng” ito ang bubugbog sa kanyang bato at puso. Sabi ng tiya, sakit daw ng mga hari ang gout. Natawa kami sa birong ito. Naalala ko ang tawanang iyon na naulit pa nang ilang beses. Gano’n pala maging mayaman. Sa sakit nga lang.

Walang muwang ang mga kalapati sa usaping pera. Trahedya siguro nating mga tao na sa atin napunta ang ganitong problema. Pero nakararamdam din ng sakit ang mga kalapati. Paano kaya? Mahirap makitaan ng kirot, lumbay, at lungkot ang mga hayop. Walang pahiwatig ng luhaang mata, ngiwing labi, nilamukos na mukha. Kaya siguro laging may kalapati sa Bibliya. Isang araw, may mali sa pakpak ng isang alaga nang ibinuka ito ni Papa. Bali ang ilang gulugod ng mga balahibo nito. Sa ibang nagkakalapati, ang kadalasang solusyon ay ikutan ito ng Scotch tape. Ayaw ni Papa ng gano’n. Mas lalala ang bali. Kung lalala ang bali, mas mahihirapang lumipad. Likas sa ibon ang lumipad, kung kaya iindahin nito ang makiroto na pakpak. Mas masasaktan nang pangmatagalan ang kalapati. Di na nag-atubili si Papa na baliktarin

ang nakabukang pakpak. Sapat na puwersa at tamang direksiyon ang kailangan sa pagbunot. Mangilan-ngilan ang igtad ng kalapati. Tiis-tiis muna. Tutubo rin 'yan. Ginhawa ang kasunod. Malinis ang mga naunang bunot. Hanggang sa nakita ko ang dugong nagsimulang lumawa. Sariwang-sariwa.